

РОЗДІЛ 11 ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

УДК 821.112.2:82.091

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2023.29.2.56>

ТРАНСНАЦІОНАЛЬНІ КУЛЬТУРИ ПАМ'ЯТІ В РОМАНІ КАТЕРИНИ ПЕТРОВСЬКОЇ «МАБУТЬ ЕСТЕР»

TRANSNATIONAL CULTURES OF MEMORY IN KATJA PETROWSKAJA'S NOVEL "VIELLEICHT ESTHER"

Анхим О.І.,

*orcid.org/0000-0001-8693-1970**кандидат філологічних наук,**докторант кафедри германської філології та зарубіжної літератури
Житомирського державного університету імені Івана Франка*

Протягом останніх десятиліть транснаціональна культура пам'яті привертає увагу дедалі більшої кількості науковців. Показуючи різні погляди на щось спільне, вона не обмежується національними контекстами і передбачає переоцінку історичних подій і особистостей. Таким чином, розгляд пам'яті з транснаціональної перспективи видається надзвичайно важливим для розуміння нашого минулого і сьогодення. Важливу роль у процесі транснаціоналізації пам'яті відіграє література, показуючи, як спільноти пам'яті мігрують і як формуються транснаціональні культури пам'яті.

У статті аналізується пізнавальна цінність концепції транснаціональності для досліджень культур пам'яті, а також показується оприявлення транснаціональної культури пам'яті у книзі сучасної німецькомовної письменниці українського походження Катерини Петровської «Мабуть Естер». Зазначено, що, пов'язуючи індивідуальну історію з широким суспільним розвитком, який включає історію, катастрофи та травми ХХ ст., роман авторки передбачає зіткнення власної (пост)пам'яті із (пост)пам'яттю читача, внаслідок чого відбувається інтеграція національної пам'яті в транснаціональну. Особливе місце в романі посідає тема Голокосту, де постпам'ять авторки, відриваючись від радянської політики замовчування, переходить через часові, національні, культурні та мовні кордони і залучає читачів до роздумів і діалогу. Невід'ємним елементом наративу постпам'яті авторки є багатомовність, де, зокрема, німецька мова відіграє важливу роль у дистанціюванні авторки від свого походження і дозволяє писати їй не з точки зору жертв, а з універсальної перспективи. Таким чином, книга К. Петровської виступає за транснаціональний тип пам'яті, який долає фізичні і метафізичні кордони, а також розмежування між жертвами і злочинцями, між своїми і чужими тощо. Своім романом авторка не тільки побудувала міст до невідомого їй минулого, але й виводить це минуле на транснаціональний рівень, чим зумовлює потенційний діалог не лише в межах свого покоління, а також із наступними поколіннями.

Ключові слова: багатомовність, міграція, пам'ять, транснаціональна культура пам'яті, транснаціональна література, транснаціональний автор, транснаціональність.

In recent decades, the transnational culture of memory has attracted the attention of an increasing number of scholars. Showing different views on something in common, it is not limited to national contexts and involves a reassessment of historical events and personalities. Thus, considering memory from a transnational perspective seems extremely important for understanding our past and present. Literature plays an important role in the process of transnationalization of memory, showing how communities of memory migrate and how transnational cultures of memory are formed.

The article analyzes the cognitive value of the concept of transnationality for the research of cultures of memory, and also shows the manifestation of the transnational culture of memory in the book "Vielleicht Esther" by the modern German-speaking writer of Ukrainian origin Katja Petrowskaja. It is noted that, by connecting individual history with broad social development, which includes history, catastrophes and traumas of the 20th century, the novel involves a collision of her own (post)memory with the reader's (post)memory, resulting in the integration of the national memory into transnational. A special place in the novel is occupied by the topic of the Holocaust, where the postmemory of the author, breaking away from the Soviet policy of silence, crosses temporal, national, cultural and linguistic boundaries and engages readers in reflection and dialogue. An integral element of the author's postmemorial narrative is multilingualism, where, in particular, the German language plays an important role in distancing the author from her origin and allows her to write not from a victim's point of view, but from a universal perspective. Thus, K. Petrowskaja's book asserts a transnational type of memory that overcomes physical and metaphysical borders, as well as the distinction between victims and criminals, between one's own and others, etc. With her novel, the author not only built a bridge to a past unknown to her, but also brought this past to the transnational level, thereby establishing a potential dialogue within her generation and with the next ones.

Key words: multilingualism, migration, memory, transnational culture of memory, transnational literature, transnational author, transnationality.

Постановка проблеми. Наслідки міграції та глобалізації, а також зумовлені ними зміни у просторі і часі, зумовлюють переорієнтацію літературознавства, яке дедалі частіше відривається від кордонів своєї національної приналежності. Щоб досягнути й теоретизувати цю глобальну сучасність у літературі, все більше науковців зосереджується на умовності кордонів між націями, культурами та літературами, показуючи їхню неоднорідність, різноманітність та взаємозалежність. «Поліцентризм, гібридність і динаміка – як зазначає П. Гросенс – є визначальними параметрами літератур доби глобалізації, співіснування яких вже не визначається статичними моделями літературно-історичної канонізації» [3, с. 136]. Концепція транснаціонального, яка намагається досягнути й теоретизувати динамічну природу нашої глобальної сучасності, стає «визначальною для подолання диференціації центру та периферії» [9, с. 15]. Охоплюючи літературні тексти, які походять з різних культурних і мовних традицій і здатні перетинати національні та культурні кордони, вона зосереджується на транснаціональних і / або транскультурних авторах, «на чиему житті позначилась міграція і які, отже, об'єднують у собі дві чи більше національні та культурні приналежності» [9, с. 93].

Такий «транснаціональний поворот», який утвердився в літературі в кінці ХХ ст. і зараз активно використовується в різноманітних наукових студіях, оприявнюється і в дослідженнях пам'яті. Як і література в цілому, пам'ять також почала відриватися від національної історії і виходить за межі національних і культурних кордонів. Транснаціоналізація процесів пам'яті, яка сприяє відходу від ідеї однорідних спільнот пам'яті, не обов'язково пов'язана з постмодерністською глобалізацією, проте саме в останні десятиліття вона набуває нового вираження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поточні процеси глобалізації, які впливають як на мобільність людей, так і на розвиток і поширення нових технологій, впливають на дослідження пам'яті з транснаціональної перспективи, що унеможливорює віднесення пам'яті до територіально чи національно фіксованих атрибутів. Як зазначають А. Асман і С. Конрад: «Сьогодні пам'ять і глобальне потрібно вивчати разом, оскільки стало неможливо зрозуміти траєкторії пам'яті поза глобальним світоглядом» [2, с. 2]. Важливий внесок у розуміння пам'яті як глобального феномену зробили такі вчені, як А. Асман, Я. Асман, А. Ерль, С. Крамер, М. Ротберг, А. Тіпнер та ін.

Постановка завдання. Транснаціональна культура пам'яті, дослідження якої в останні десятиліття привертає дедалі більшу увагу міжнародної наукової спільноти, досі залишається практично поза увагою українських науковців. Тому розгляд книги К. Петровської «Мабуть Естер» крізь призму теорії транснаціональної культури пам'яті має на меті висвітлити останні підходи до феномену транснаціоналізації пам'яті, а також відповісти на питання, як вона оприявнюється на рівні тексту / твору.

Виклад основного матеріалу. Література відіграє важливу роль в тому, щоб показати і збалансувати суперечливі або конкуруючі спогади і має на меті процес переговорів і порозуміння. Показуючи спогади певних національних спільнот і їхнє зіткнення з іншими культурами пам'яті, література виводить їх на транснаціональний рівень. В такій транснаціоналізації пам'яті література виступає не лише інструментом передачі індивідуальних спогадів, але й посередником у формуванні транснаціонального колективного минулого, де досвід жертв і злочинців тісно взаємопов'язані. Як зазначає А. Тіпнер: «Форми культурної пам'яті не прив'язані до конкретного місця чи особи: вони мігрують через кордони разом із людьми, стають глобально доступними через медіа-інсценування та сприяють виникненню транснаціональних спільнот, які є глобальними та особливими водночас. Під час переміщення через кордони та переходу від однієї національної культури пам'яті до іншої виникають нові, транснаціональні культури пам'яті, у яких зіштовхуються різні інтерпретації, події переоцінюються, а традиційні наративи піддаються сумніву та трансформуються» [3, с. 156].

Звичайно, проаналізувавши такі центральні події європейської історії, як Перша і Друга світові війни, Голокост, Голодомор тощо, можна побачити, що вони по-різному сприймаються та інтерпретуються у різних національних культурах пам'яті. Те, що спільні спогади (як злочинців, так і жертв) тих чи інших подій базуються на різних передумовах, є важливими для процесу транснаціоналізації культур пам'яті, адже «[к] оли ці культури пам'яті зустрічаються, виникають нові ситуаційні констеляції пам'яті, які вже не можна описати як національні, а транснаціональні. Тоді як національні культури пам'яті розглядають центральні події європейської історії насамперед з огляду на їхній вплив на відповідне суспільство, транснаціональні культури пам'яті відкриті також для іншого історичного досвіду та спогадів» [3, с. 156]. Таким чином,

розгляд пам'яті з транснаціональної перспективи виходить за межі традиційних досліджень культури пам'яті і передбачає її розгортання між націями і культурами, її постійний рух [6] і трансформацію. Водночас, за А. Тіпнер, «слід розрізняти транснаціональність, яка виробляється на рівні суб'єкта шляхом інтеграції двох чи більше культур пам'яті, а також спогадів про міграцію, втечу чи вигнання в біографічні наративи, і транснаціональність на колективному рівні, яка бере активну участь у спільній, більше не національно орієнтованій пам'яті та прагне розробити для неї моделі» [3, с. 157].

Яскравим прикладом транснаціональних культур пам'яті є роман німецькомовної письменниці та журналістки українського походження Катерини Петровської «Мабуть Естер» (2014), за фрагмент з якого у 2013 році авторка отримала престижну німецьку літературну Премію Інгеборг Бахман. Сама авторка належить до когорти транснаціональних / транскультурних авторів, які пройшли процес творчої транспатріації, тобто «комбінований процес відсторонення від первинної культури та деетнізації, детрибалізації, детериторіалізації та денаціоналізації (або депатріації) почуття ідентичності, приналежності чи відданості» [5, с. 4]. К. Петровська народилася 3 лютого 1970 року в Києві в українсько-єврейській родині. Спочатку авторка навчалася в Тартуському університеті (Естонія), де вивчала літературознавство та славистику, згодом – в Стенфордському та Колумбійському університетах. В 1998 році отримала докторський ступінь у Московському університеті, захистивши дисертацію, присвячену поезії та прозі Владислава Ходасевича. З 1999 року живе і працює в Берліні.

Як і більшість транснаціональних творів, книгу К. Петровської «Мабуть Естер» важко віднести до якогось одного загальноприйнятого літературного жанру, адже її можна детермінувати і як сімейний роман, і як роман-травелог, і як автобіографічний роман, і як історичний роман тощо. Зважаючи на це, як справедливо зазначає П. Рихло, «перед нами постає новий синтетичний жанр – документальний постмодерністський роман, зітканий з реальних родинних історій, однак просякнутий величезною кількістю історичних, політичних, культурних та літературних асоціацій і ремінісценцій» [1, с. 222].

У своєму романі «Мабуть Естер» К. Петровська розповідає історію своєї українсько-польсько-єврейської родини. Намагаючись реконструювати жорстоко знищені долі, які часто залишилися лише в індивідуальній пам'яті її учасників,

авторка подорожує різними країнами і місцями сімейної історії. Її дослідницька подорож, що описана з позиції сьогодення і розповідається в аналепсисі, веде оповідачку від Берліна до Варшави, Москви, Києва та колишніх концтаборів Аушвіц і Маутгаузен. В пошуках документів, фотографій та інших свідчень, авторка звертається як до історичних місць та архівів, так і до інтернету. Таким чином, К. Петровська ставить перед собою завдання реконструювати історію своєї родини, позначену численними прогалинами та травматичними епізодами. Щоб заповнити ці порожнечі, авторка вдається до метафікційного письма. Вона дає голос своїм померлим членам родини, зіставляє різні варіанти подій, включає у текст елементи фікції, що часто стає єдиним способом реконструювати сімейну історію, яка інакше стане недоступною. Вже сам підзаголовок «Історії» стирає межу між фактом і вигадкою і водночас підкреслює відкритість, множинність і випадковість історичних подій і досвіду. Ці «порожні» місця історії авторка аж ніяк не намагається приховати і завжди робить їх видимими для читача. Саме вони стають центральною рисою оповіді, яка відзначається своєю фрагментарністю і поліфонічністю.

Своїми «історіями» К. Петровська долучається до центральних процесів сучасної мемуарної літератури, такі як дослідження, робота з документами та інтеграція різних голосів у текст, який має автобіографічну основу та містить елементи фікції [3, с. 164]. Роман авторки, безсумнівно, пов'язаний з концептом «постпам'ять» («postmemory») М. Гірш, під яким остання розуміє «зв'язок другого покоління з сильним, часто травматичним досвідом, який передував їхньому народженню, але який, тим не менш, був переданий їм настільки глибоко, що, здається, сам по собі є спогадом» [7, с. 103]. Використовуючи наративи постпам'яті, тобто наративи, які передають спогади попередніх поколінь, авторка показує не лише особисте травматичне минуле, але й виходить за межі родини і навіть нації, тому тут ми можемо говорити про перехід від сімейної постпам'яті (вертикальна передача пам'яті від батьків до дитини) до афілійованої (горизонтальна передача пам'яті буквально від другого покоління іншим з їхнього покоління, які шукають зв'язку) [7, с. 114–115].

Вже саму сім'ю К. Петровської, предки якої «розійшлися по всій Європі» [1, с. 39], а початки «засновані на сумнівному перекладі без оригіналу» [1, с. 41], можна назвати транснаціональною, що унеможливило її розміщення

в певних національних чи культурних рамках. Водночас особиста сімейна біографія авторки тісно пов'язана зі (східно)європейською історією ХХ століття. Виводячи свою сімейну історію на транснаціональний рівень, вона знайомить німецькомовного читача зі світовими війнами, варшавським гетто, бійнею в Бабиному Яру, сталінськими репресіями тощо. Сама авторка постає тут представником як жертви колективу (єврейського народу), так і груп злочинців (колишньої радянської влади). Зрештою, опис цих та інших подій нівелюють чіткі межі між жертвами та злочинцями і створюють транснаціональну перспективу в культурі пам'яті, яка враховує культурну пам'ять Німеччини, Австрії, Польщі та України. Все це відкриває транскордонний, транснаціональний європейський простір пам'яті.

Особливо це проявляється у розділі про Бабин Яр, де під час Другої світової війни нацистами були вбиті тисячі київських євреїв. На думку авторки, події Бабиного Яру, де загинули і декілька членів її родини, виключені з колективної пам'яті Німеччини. Це, зокрема, оприявнюється в епізоді про бібліотекарку, яка на прохання К. Петровської надати книжки про Бабин Яр запитує: «Може, Ви маєте на увазі Baby-year?» [1, с. 139]. На такі прогалини у німецькому розумінні минулого вказує і цитата: «... тих, що залишилися, зігнали в Бабин Яр чи, як завжди пише моя мама, в БЯ, так ніби всі знають, що таке БЯ, або вона справді, я маю на увазі таки справді, не може назвати це місце повним іменем. І там розстріляли. Але це ви, звісно, знаєте. Звідси, де я тепер, до Києва так само, як до Парижа» [1, с. 164].

Описуючи історію своєї родини, К. Петровська ретроспективно показує і політику пам'яті радянського режиму, яка за розповідями про Велику Вітчизняну війну свідомо приховувала пам'ять про події у Бабиному Яру. Як зазначає авторка, «радянський уряд хотів ліквідувати Бабин Яр просто як місце» [1, с. 143] і не вважав його вартим особливої уваги: «Двадцять років тут, у Бабиному Яру, не було ані найменшого натяку на бійню, жодного монумента, жодного каменя, жодної таблички. За вбивством прийшло мовчання» [1, с. 143]. Бабин Яр в історіях Катерини Петровської стає транснаціональним і трансгенераційним місцем пам'яті, про який вона розповідає не лише як нащадок убитої жінки, а й як «абстрактна людина», як «людина в собі», адже «немає чужих, коли йдеться про жертви. В кожній людині хтось тут є» [1, с. 140].

Таким чином, транснаціональна культура пам'яті передбачає, що Голокост не є трагедією

«Інших», а є спільною трагедією всіх учасників. Зважаючи на вище зазначене, цей розділ книги можна розглядати і як певну метарефлексію про акт пам'яті. Як зазначає Дж. Ортнер, авторка «не лише змальовує долю своєї родини під час нацистської окупації, а й розкриває шари амнезії в Радянському Союзі, порушення комунікативної передачі спогадів у її родині та спрощену пам'ять про Голокост у Німеччині» [8, с. 42]. Опис цих та інших подій (тут згадується також про Голодомор, під час якого голодували мільйони жителів України, революцію і війни, гетто й концтабори тощо) дозволяють, зрештою, раніше забороненим і маргіналізованим нарративам пам'яті вийти на поверхню і злитися з іншими нарративами, надаючи цим подіям транснаціонального значення. Отже, зосереджуючись на минулому, авторці вдається поєднати його із сьогоденням, надати нового значення різнорідним фактам і розширити насамперед у німецькомовного читача розуміння (східно)європейської історії.

Ще один вимір транснаціональності роману К. Петровської полягає в його багатомовності, яка «стає ознакою поліфонії транснаціональної пам'яті» [3, с. 164]. Вже той факт, що авторка пише історію своєї родини німецькою мовою, «мовою ворога» [1, с. 61], показує спробу авторки дистанціюватися від свого походження і, відповідно, від досвіду жертви. Водночас німецька мова, яка створює «рівновагу походженню» і стає «лозиною в пошуках своїх» [1, с. 60], дозволяє вийти індивідуальній і колективній пам'яті на транснаціональний рівень і показати, що описані події є спільними для всіх їх учасників. Як зазначає сама авторка: «Справжнім героєм моєї книги є німецька мова, яку я почала вивчати вже дорослою. Завдяки зміні мови я втікаю від ідентичності, яку мені нав'язує російська мова. Німецькою я вже не маю наперед безумовної рації, я не промовляю тут ні в ролі переможця, ні в ролі жертви (до чого мене так чи інакше спонукає моя східноєвропейсько-єврейська історія.) Виникає своєрідний стереоефект. Будучи історично виправданою, я можу звернутися до питання, де ми знаходимось як люди – незалежно від того, хто був нашим дідусям» [1, с. 222]. Варто також зауважити, що окрім німецької, в тексті також містяться фрагменти з англійської, польської, російської та інших мов, яким надаються різні емоційні, меморіальні та політичні функції [4]. Така багатомовність кидає виклик офіційному дискурсу пам'яті, показуючи як певні «національні» культури пам'яті мігрують і вписуються в нову мову і культуру.

Розповідаючи події, які довгий час замовчувалися, і відвідуючи травматичні місця (Аушвіц, Бабин Яр, Маутгаузен), К. Петровська закликає читача до діалогу, що є важливим для створення транснаціональних культур пам'яті. Своїми історіями вона також стирає межі між жертвами і злочинцями, показуючи не лише жахіття Голокосту, але й наслідки радянської політики. Зрештою, авторці вдається пов'язати минуле з сьогоденням, розкрити зв'язки між нашою історією та викликами сучасного суспільства.

Висновок. Розповідаючи сімейну історію, книга К. Петровської охоплює також різні епохи

і виходить за межі національних, культурних та мовних кордонів, знайомлячи свого німецькомовного читача з менш відомими і довгий час замовчуваними місцями східноєвропейської історії. Пов'язуючи індивідуальну історію з широким суспільно-історичним розвитком, роман показує перехід від національної до транснаціональної культури пам'яті, що також оприявнюється в переосмисленні понять злочинець / жертва, свій / чужий тощо. Наративи постпам'яті, які представлені в історіях К. Петровської, намагаються таким чином переписати «національну» культуру пам'яті і помістити її в транснаціональний контекст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Петровська К. Мабуть Естер. Чернівці : Книги – XXI, 2015. 228 с.
2. Assmann A., Conrad S. Memory in a Global Age: Discourses, Practices and Trajectories. Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2010. 252 p.
3. Bischoff D., Komfort-Hein S. Handbuch Literatur & Transnationalität. Berlin, Boston : De Gruyter, 2019. 545 S.
4. Bühler-Dietrich A. Sprache als Bemühen, das Gleichgewicht zu gewinnen: Katja Petrowskajas 'Vielleicht Esther'. Affektivität und Mehrsprachigkeit: Dynamiken in der deutschsprachigen (Gegenwarts-)Literatur / Hrsg. von Acker M., Fleig A., Lüthjohann M. Tübingen : Narr, 2019. S. 225–246.
5. Dagnino A. Transcultural Writers and Novels in the Age of Global Mobility. West Lafayette, Indiana : Purdue University Press, 2015. 240 p.
6. Erll A. Travelling Memory. Parallax. Abingdon : Taylor & Francis Group, 2011. Vol.17. № 4. P. 4–18.
7. Hirsch M. The Generation of Postmemory. Poetics Today. Durham : Duke University Press, 2008. Vol. 29. № 1. P. 103–128.
8. Ortner J. The Reconfiguration of the European Archive in Contemporary German-Jewish Migrant-Literature. Nordisk Judaistik. Åbo : Donner Institute for Research in Religious and Cultural History, 2017. Vol. 28. № 1. P. 38–54.
9. Wiegandt K. The Transnational in Literary Studies: Potential and Limitations of a Concept. Berlin, Boston : De Gruyter, 2020. 267 p.